

управління України (далі ЦДАВО України), ф. 3838. З'єднання Північних груп "УПА-Північ". 8. Стасюк О. Підпільні видання ОУН-УПА (40–50 рр.) // Українська періодика. Історія і сучасність. – Львів; Житомир, 1994. 9. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 4. – Львів, 1998. 10. Кентій А.В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – К., 1999. 11. Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині. – К., 1958. 12. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск; Москва, 2000. 13. Центр. держ. арх. громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 1. Центральний комітет Компартії України. 14. ЦДАГО України, ф. 62. Український штаб партизанського руху. 15. Шанковський Лев. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995. – Львів, 1996. 16. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000. 17. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 2. Документи. – К., 1994. 18. ЦДАВО України, ф. 3836. З'єднання Західних груп УПА "УПА-Захід", 1942–1945. 19. Українська Повстанська Армія: Збірка документів за 1942–1950 рр. – Ч. I. – Б/м, 1957. 20. ОУН в світлі Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1953 р. – Б/м, 1955. 21. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953.

УДК 374.7:811.161.2]:355.34

Г.М. Стародубець

Інститут економіки і підприємництва (м. Тернопіль)

УКРАЇНСЬКЕ ПОВСТАНСЬКЕ ЗАПЛЛЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПОЧАТОК 1946 рр.)

© Стародубець Г.М., 2006

Розглянуто боротьбу Української повстанської армії проти нацистських та більшовицьких окупантів на території України в 1943–1946 рр.

The article describes struggle of the Ukrainian Insurgent Army against Nazi and Bol'shevik invaders on the Ukrainian territory in 1943–1946.

Друга світова війна належить до подій, що залишили глибокий слід в історії людської цивілізації та мали глобальний за масштабами вплив на історичні долі багатьох народів. Значною мірою це стосується і народу України. За радянських часів наукові дослідження в межах цього історичного періоду часу здійснювалися під пильним ідеологічним наглядом КПРС, що апріорі унеможливило будь-яку ідентифікацію суб'єктів історичного процесу на рівні окремих націй чи етносів. Після проголошення державної незалежності в Україні спостерігається поступова інституалізація нового, україноцентричного погляду на історію України, а увага науковців закономірно зосереджується на ключових моментах вітчизняної історії. Одним із таких є діяльність УПА та ОУН у роки Другої світової війни.

Сучасна історіографія вийшла на якісно новий рівень осмислення проблеми українського національно-визвольного руху. На фоні збереження загальної цілісності цього явища відбувається глибинне дослідження його окремих складових. Паралельно з вивченням окремих аспектів українського національно-визвольного руху Опору у суто науковій площині, існує інша – політична, в межах якої її обговорення спричиняє неабияке суспільне збурення. Історично сформована політико-ідеологічна неоднорідність нашого суспільства, наявність, нехай і дещо штучного, але фактично існуючого поділу його на дві соціокультурні спільноти (беззаперечним підтвердженням чого слугують події "Помаранчевої" революції 2004 року), виступає вкрай несприятливим ґрунтом для політичного примирення представників колись ворогуючих сторін – солдатів радянської армії та

воїнів УПА. Зрозуміло, що вирішення проблеми консолідації українського громадянства знаходиться у політико-правовій площині. Проте не менш важливе значення у цьому процесі має й історична наука. Завдання фахівців-істориків полягає в тому, щоб “систематизувати й узагальнити матеріал, подати його в логічній та хронологічній послідовності, дослідити маловідомі й суперечливі сторінки історії” [1].

Об’єктивне неупереджене вивчення цієї проблеми дозволить чіткіше окреслити роль і місце українського народу в світовому історичному процесі. Не можна не погодитися з думкою проф. О. Реннта, котрий стверджує, що “тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу” [2]. Саме тому, завданням сучасних вітчизняних науковців є очищення вітчизняної історії від тих штучних ідеологічних нашарувань, що спотворювали її суть впродовж багатьох останніх десятиліть.

Проблема українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни та перших повоєнних років впродовж останнього десятиріччя стала об’єктом уваги багатьох вітчизняних дослідників, зокрема А. Кентія, А. Русначенка, Ю. Киричука, Ю. Шаповала, О. Лисенка [3] та ін. Їхні праці містять низку цікавих ідей, інтерпретацій, нових документальних даних з історії українського самостійницького руху. Так, остання робота Ю. Киричука побудована на багатому фактичному матеріалі щодо суспільних та соціально-економічних процесів, які відбувались в означуваний нами період у Західній Україні. Автор акцентує увагу на причинах розгортання там збройного конфлікту не тільки у військово-політичній площині – “УПА \Leftrightarrow радянські збройні формування”, але й у суспільній – “цивільне населення (народ) \Leftrightarrow органи радянської влади (держава)”. У центрі уваги дослідження А. Русначенка – український національно-визвольний рух 1940–1950-х років як суспільний феномен східноєвропейської історії. Серед робіт, присвячених вивченню соціально-економічних проблем західноукраїнського регіону (в контексті функціонування там повстанського запілля), особливе місце займає монографія О. Клименка [4]. Висвітленню низки питань соціально-економічного становища західноукраїнського селянства в означуваний період, присвячені роботи М. Сеньківа [5], Л. Калинчук [6], О. Ленартовича [7] та ін. Проблема радянізації західноукраїнського регіону в період від 1944 до 1945 років окремим розділом розглядається у підсумковій публікації напрацювань робочої групи істориків, створеної при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА [8].

На жаль, в сучасній історіографії немає робіт, безпосередньо присвячених характеристиці такого феномену українського національно-визвольного руху, як повстанське запілля. Більшість дослідників зосереджують свою увагу на аналізі збройного протистояння між УПА та іншими, ворожими їй сторонами. Вкрай обмаль досліджень, які б окреслювали особливості роботи цивільно-адміністративної влади у повстанському запіллі восени 1943 року, функціонування так званих “повстанських республік” як однієї з його форм, організації джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання Української повстанської армії тощо. Практично поза сферою наукових інтересів вітчизняних істориків залишається проблема вивчення інтегративних зв’язків між такими структурними елементами складної системи національного руху Опору другої половини 1943–1945 рр., як *повстанське запілля, оунівське підпілля та Українська повстанська армія*.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб розкрити сутнісні характеристики повстанського запілля як важливого структурного елементу українського національно-визвольного руху в період з другої половини 1943 до початку 1946 років, його значення і роль у цьому процесі.

Український повстанський рух другої половини 1943 – початку 1946 років структурно і організаційно нагадував класичну схему повстансько-партизанських рухів. Його ядро становила чітко структурована політична організація – ОУН. Основні засади її політичної програми, як от: ідеологія націоналізму, ідеалізування самостійної соборної держави, вищості інтересів української нації тощо склали основу політичної платформи українського національно-визвольного руху зага-

лом. Його рушійною збройною силою стала Українська повстанська армія, відмінною особливістю якої був всенародний характер творення та практична відсутність будь-якої зовнішньої допомоги у формі матеріально-фінансової, кадрової тощо підтримки. Третьюю, не менш важливою, складовою виступало *повстанське запілля*. Останнє трактується нами як *контрольована повстанською армією територія, на якій вибудовувалася структурована система воєнно-господарського комплексу базисних і похідних функцій місцевого населення як суб'єктів українського повстанського руху*. Генеруючим суб'єктом творення повстанського запілля виступала ОУН(б).

Функціонування повстанського запілля можна поділити на два періоди: *перший* – серпень 1943 – початок 1944 років, локалізований, переважно, у волинській, північно-західній частині України; *другий* – початок 1944 – початок 1946 років, більшої мірою стосується західноукраїнського, галицького регіону.

Головна команда (ГК) УПА, яка здійснювала загальне керівництво національно-визвольним рухом на території північно-західних українських земель (ПЗУЗ), упродовж другої половини 1943 року розглядала повстанське запілля як територію своєї української протодержави. Державотворчі зусилля її керівництва реалізовувалися у двох паралельних площинах: з одного боку – встановлення у регіонах, контрольованих УПА, української цивільної адміністрації, з іншого – формуванні мережі оунівського підпілля як реальної військово-політичної влади на місцевому рівні. Головне завдання тогочасних лідерів національного руху Опору полягало в тому, щоб забезпечити визнання повстанської влади з боку широких верств населення краю. Оскільки в сучасній соціальній та політичній філософії “процес визнання загальноприйнятості тієї чи тієї політичної організації суспільства” [9] трактується як легітимізація, то логічним, на нашу думку, буде висновок, що у другій половині 1943 року українська влада в особі ГК УПА в межах повстанського запілля діяла як легітимна.

Однією з найефективніших форм функціонування запілля виступали так звані “повстанські республіки”. Їх локалізація мала як територіальний, так і часовий вимір. Особливо високий ступінь їх функціональної активності спостерігався у 1943 році на території північно-західної України. Починаючи з 1944 року, повстанські республіки переміщуються у Галичину і Прикарпаття, у лісові карпатські масиви. Поступове згортання їх діяльності у 1945 р., а декотрих і раніше – у 1944 році, було зумовлене активізацією відновлення радянської влади в краї, та посиленням репресивного тиску на місцеве населення.

Загалом територіальні межі поширення повстанського запілля визначити досить складно. Відповідно до показника рівня його найвищої активності умовно можна виділити такі регіони: Волинь і Полісся (1943–1944 рр.), Галичина (1944–1945 рр.), Прикарпаття (1944 – поч. 1946 рр.).

Як уже зазначалося, повстанське запілля в структурі національно-визвольного руху розглядалося як основний чинник матеріально-продовольчого та кадрового забезпечення УПА. Незважаючи на те, що повстанська армія мала низку ознак, що характеризували її як армію партизанського типу (на зразок радянських, югославських, іспанських тощо партизанських загонів), принциповою її відмінністю була фактична відсутність “великої землі”, а значить – найпотужнішого, більш-менш постійного джерела продовольчого та матеріального постачання. Така обставина спонукала ГК УПА не тільки до прийняття рішення про розбудову господарського апарату повстанського запілля, але й закладення законодавчої бази для його ефективної діяльності. У контексті зазначеного доречно нагадати слова А.Реймона, який наголошував, що “оборонна могутність політичного утворення (а таким, нехай і зі значною долею застереження, можна вважати повстанське запілля. – Автор) залежить від національної єдності: революціонери ніколи не зможуть досягти своїх цілей, якщо не знайдуть бодай мінімум добровільної співучасті з боку населення” [10]. Враховуючи саме таку логіку, Головна команда УПА через документи директивного характеру (накази, інструкції, розпорядження тощо) опосередковано намагалася легітимізувати своє право на здійснення політико-економічної влади в межах повстанського запілля. Очевидним було її прагнення залучитися добровільною підтримкою з боку місцевого населення ініційованих нею заходів. Насамперед, це стосувалося сплати натурального та грошового податку, налагодження роботи різноманітних майстерень та домашніх промислів на користь підтримки власної армії. Важливо, що виконання

господарською референтурою запілля основного завдання (мобілізація ресурсів на забезпечення перемоги національно-визвольної боротьби) здійснювалося не стільки, використовуючи методи примусу, скільки переконання.

Значний вплив на загальний господарсько-економічний стан населення запілля мав конкретно ситуативний характер політичної влади, встановлюваної у західноукраїнському регіоні. Так, у 1943 – на початку 1944 років повстанське запілля діяло в умовах німецького окупаційного режиму, надалі – в умовах відновлення та розбудови радянської політичної системи. Обидві влади з однаковою завзятістю намагалися зруйнувати традиційний уклад господарського життя західноукраїнського села. Різниця полягала лише в тому, що німецькі окупанти місцевих жителів сприймали не більше як напівцивілізовані аборигени, призначення яких – працювати на великий Рейх. Завдання ж радянської влади полягало в тому, щоб, з одного боку, перетворити місцеве населення на свідомих радянських громадян (у правовому полі вони такими були). З іншого – вмонтувати економіку Західної України в загальносоюзний народногосподарський комплекс. Одним з найважливіших кроків у цьому напрямку стало утвердження на селі соціалістичної моделі господарювання, суть якої полягала в політиці тотальної колективізації. Руйнування традиційно усталеної хутірської системи, індивідуальних селянських господарств та створення на їх основі колгоспів, врешті-решт, призвело до руйнації економічної основи повстанського запілля.

Діяльність повстанського запілля мала поліфункціональний характер, однією з найважливіших функцій якого була військово-мобілізаційна. Відповідальність за її налагодження та проведення покладали на організаційно-мобілізаційні референтури запілля. Кожна з військових округ мала свого оргмоба, який керував цією ділянкою роботи в своєму терені. Вона об'єднувала два основних напрямки – організацію самооборони запілля від ворожих нападів та проведення мобілізації до лав УПА. І діяльність у напрямку організації місцевої самооборони, і мобілізаційні заходи включали налагодження системи початкової військової підготовки рядового стрілецтва УПА. Звідси – ще один напрямок роботи оргмобів – проведення вишкільних курсів. Загалом військова діяльність повстанського запілля, по-перше, сприяла фізичному збереженню місцевого населення; по-друге, обмежувала пограбування його матеріальних ресурсів, по-третє, готувала серйозний кадровий резерв для повстанської армії, по-четверте, активно доповнювала роботу господарського сектору в сенсі забезпечення УПА зброєю, військовою амуніцією тощо.

Військова робота, яку проводили в межах повстанського запілля під безпосереднім керівництвом оунівського підпілля, істотно доповнювала діяльність УПА. Тернові провідники разом із військовиками зуміли налагодити систему самозахисту місцевого населення від свавілля німецьких окупантів (перша половина 1944 року), та організувати потужний спротив натиску репресивно-каральних органів більшовицько-радянської влади у його другій половині. До кінця 1945 року, тобто до початку розгортання “великої блокади” 1946 р., УПА і націоналістичному підпіллі вдалося зберігати контроль (здебільшого локального характеру) над сільською місцевістю західноукраїнського регіону. Використання збройних засобів самозахисту повстанського запілля пригальмувало його руйнування засобами тотальної радянської і дало змогу національно-визвольному рухові здійснити перегрупування сил для зміни тактики боротьби у 1946 році.

У загальній структурі військової діяльності запілля не менш важливе значення мало налагодження роботи медико-санітарної служби. Відповідальність за цю ділянку роботи цілковито покладалася на УЧХ і на жіночу сітку ОУН(б). Під керівництвом Українського Червоного Хреста, кадрову основу якого становило жіноцтво, у складних умовах військового часу створювалися “шпиталики” для лікування хворих і поранених бійців УПА. Його члени намагалися також взяти під свою опіку забезпечення належного санітарно-епідемічного стану запілля, організацію профілактично-лікувальних заходів серед цивільного населення. Завдяки зусиллям керівництва УЧХ для забезпечення потреб повстанської боротьби була налагоджена система підготовки молодшого медичного персоналу. Попри повну відсутність централізованих поставок якісних медичних препаратів, УЧХ у співпраці з жіночою сіткою підпілля вдалося забезпечувати відділи УПА та СКВ (самооборонні кущові відділи) необхідним мінімумом ліків, перев'язувального матеріалу тощо. Врешті-решт самовіддана робота лікарів, працівників середньої та нижчої медичної

ланки в умовах підпільної боротьби, дала змогу національно-визвольному рухові такий тривалий час зберігати та самовідтворювати свої сили.

Вагоме місце у структурі національного повстанського руху займала політико-пропагандистська робота, зовнішньою ознакою чого стало виділення її в окрему референтуру. Вибір українським підпіллям форм і методів пропагандистської роботи в межах повстанського заплілля значною мірою визначався особливостями тогочасної військово-політичної ситуації, переважно присутністю на західноукраїнських землях спочатку німецьких окупантів, а потім – радянської влади. Основне завдання пропагандивної референтури полягало у тому, щоб донести до свідомості кожного пересічного українця ключову ідею політичної програми ОУН(б) – боротьба за побудову незалежної самостійної Української держави на засадах ідеології націоналізму. Творення власної держави, “відповідно внутрішньо устроєної суверенною владою народу”, визначалося необхідною умовою реалізації “ідеалів народу, ідеалів свободи і справедливості” [11]. Використовуючи слово як засіб переконання, пропагандисти-підпільники психологічно готували населення до запеклого збройного протистояння з ворогами української державності; скріплювали його віру в неодмінну перемогу повстанського руху; сприяли налагодженню тісного взаємозв’язку між УПА, повстанським підпіллям та запліллям.

Важливу роль відігравала діяльність пропагандивної референтури у площині українського державотворення, насамперед налагодження роботи у сфері шкільництва, української цивільної адміністрації (переважно в другій половині 1943 року), організації різного роду благодійницьких акцій. В період антирадянського протистояння (починаючи з 1944 року) особливим об’єктом політико-пропагандистської роботи в межах повстанського заплілля виступала шкільна молодь. Зусилля пропагандистів були спрямовані на те, аби “вирвати” школярів з-під впливу більшовицької ідеології, розвинути у них почуття національної гідності.

Зважаючи на те, що повстанське заплілля водночас виступало об’єктом радянської політики, потрібно відзначити помітний вплив її “ідеологічного продукту”, поширюваного за допомогою різноманітних форм і засобів пропаганди, на формування його суспільної свідомості. Величезна армія професійних “політпрацівників” в особі інструкторів різного рівня партійних комітетів, комсомольських активістів, професійних агітаторів, лекторів, журналістів тощо, активно “пресингувала” західноукраїнське суспільство, нав’язуючи йому свою комуністичну систему цінностей, вибудовану на основі піраміди: “державна – суспільство – колектив – особа” [12]. На рівні масової свідомості порушився більш-менш стрункий ряд, пов’язаний з такими поняттями, як свобода, гідність, справедливість, людяність.

Посилення політико-ідеологічного пресингу масовим терором, здійснюваним карально-репресивними органами більшовицької влади, мало наслідком “повне знецінення особистості, цінності людського життя”. Тоталітарна держава калічила суспільство, мораль і моральність” [13]. Домінуючою характеристикою морально-психологічного клімату повстанського заплілля в 1944–1945 рр. стало панування всеохоплюючого почуття страху. Причому генератором поширення його негативних імпульсів виступала не тільки радянська сторона, але й протилежна, в особі бандерівської Служби безпеки.

Очевидним виявом деформації суспільної моралі стало масове поширення у глибоко релігійному західноукраїнському соціосередовищі такого негативного суспільного явища, як сексотництво. Спосіб вербування так званих “секретних агентів” дає підстави трактувати сексотництво як один із видів колаборації населення повстанського заплілля з новою владою, що сприймалася значною частиною його як окупаційна, спосіб вижити у смертельно небезпечній ситуації.

Загалом українське повстанське заплілля виступало одним із базових чинників, що забезпечували системне функціонування Української повстанської армії. У структурній конфігурації українського національно-визвольного руху середини ХХ століття підпілля ОУН(б) виступало інтегративним елементом між УПА і запліллям, виконувало роль своєрідного каталізатора повстанської боротьби.

Історичне значення повстанського заплілля оцінюється не тільки суто об’єктивним виміром (територіальні межі, матеріально-технічна база тощо). Період його функціонування залишив незнищений слід на матриці суспільної свідомості. Радянська політична система ні засобами репресій,

ні засобами переконань не змогла зломити свободолюбного українського духу. З іншого боку, сам факт доволі тривалого існування повстанського запілля у ворожому оточенні став свідченням високого рівня потенційної спроможності української нації до об'єднання, гуртування сил заради боротьби в ім'я свободи.

1. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – 4 с. 2. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) – К.: Ін-т історії України НАН України., 2003. – 7 с. 3. Кентій А. Українська Повстанська Армія. 1944–1945 рр. – К., 1999; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К., 2002; Киричук Ю. Український національний рух 40–50-років XX століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003; Шаповал Ю. Війна після війни // Воєнна історія. – 2002. – № 5–6. – С. 59–84; Лисенко О. Підсумки Другої світової війни та Україна // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 128–138. 4. Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 рр. – Тернопіль, 1999. – 307 с. 5. Сеньків М. Західно-українське село: етапи та методи колективізації 1944–1952 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2003. – № 9; Сеньків М. Матеріальне становище західно-українського селянства (друга половина 40 – поч. 50-х рр.. XX ст.) // Проблеми гуманітарних наук: Наук. записки ДДПУ. – Дрогобич, 2002. – Вип. 10. 6. Касинчук Л. Примусова колективізація селянства Борщівщини у 1945–1952 рр. // Літопис Борщівщини. – Борщів, 2001. – Вип. 9. – 32 с. 7. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950-х рр. – Луцьк, 1998; Ленартович О. Селянство – основна соціальна база УПА // Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. фак. Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – Вип. 5. – С. 44–47. 8. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси / Відпов. ред. С.В. Кульчицький. – К., 2005. – 319 с. 9. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авторського колективу). – К., 1996. – С. 321. 10. Арон Реймон. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 80 с. 11. Ленкавський С. Український націоналізм // Твори. Т. 1. Івано-Франківськ, 2002. – 110 с. 12. Михальченко М., Самчук З. Україна доби межичасся. Блиск та убозтво куртизанів. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 260 с. 13. Україна: проблеми самоорганізації / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. Т. 1. – К., 2003. – 293 с.

УДК 94(477.81/82)“1941/1945”

Т.Д. Лапан

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПРОБЛЕМА ВИВЕЗЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО III РАЙХУ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ ОУН

© Лапан Т.Д., 2006

Розглянуто позиції різних гілок національного підпілля (ОУН-Б і ОУН-М), а також радянського підпілля щодо примусового вивезення українців на роботи до III Райху під час Другої світової війни.

The article is described the positions of the different branches of national underground movements (OUN-B and OUN-M), as well as Russian underground movement as to the forced taken out of the Ukrainian people for works to III Reich during World War II.

У радянській історіографії поширеною була думка про те, що українські буржуазні націоналісти – українське національне підпілля і організації (ОУН-УПА), а також церква брали безпосередню участь в